

Лідія Орел

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ МУЗЕЙ НАРОДОЗНАВЧИХ СКАРБІВ У КИЄВІ

(До 30-річчя
Музею народної архітектури та побуту України)

Загорба в полі вітають подорожніх розпростертими, ніби для обіймів, крилами вітряки. Пахне, пишаючись важким колосом, достигле жито. Сільська вулиця з білими хатами під солом'яними стріхами та з жовтими призьбами, під вікнами цвітуть високі ружі, чорнобривці, м'ята. Над майданом піднеслась співучими верхами козацька церква, манить прохолодою темний ліс, де дуби-богатирі тримають колоди-вулики.

Перших відвідувачів Музей прийняв у липні 1976 року. Це один з найбільших музеїв світу. На площі близько 150 га встановлено біля 300 пам'яток народної архітектури: хат, виробничих і господарських будівель, культових споруд. У фондах зберігається понад 70 тисяч експонатів: народний одяг, тканини, меблі, знаряддя праці, землеробська техніка, вироби гончарів, бондарів, теслів, столярів, ковалів, народний розпис, музичні інструменти, народний живопис.

Музей є одним із найбільших на Україні осередків дослідження, пропаганди та зберігання пам'яток народної культури. Експозиція створена за матеріалами численних польових експедицій. Архітектори, етнографи, історики, мистецтвознавці збирають відомості серед населення про історію сіл, народне будівництво, обладнання жител, господарських будівель, одяг, тканину, ремесла, описують обряди і звичаї, зразки фольклору, місцеві говори, вивчають літературні джерела, архіви, етнографічні фондові колекції інших музеїв.

Експозиція музею створена за історично-етнографічним районуванням: Полісся, Полтавщина та Слобожанщина, Поділля, Карпати, Середня Наддніпрянщина і Південь. В експозиції музею представлено будівлі, характерні для певного регіону, що в сукупності відтворюють загальну картину сільського поселення.

Регіональні особливості виразно проявляються в конструкціях споруд, застосуванні матеріалів, будівельній техніці, обладнанні будівель, крої та оздобленні одягу, художній тканині, кераміці, обрядах, звичаях, піснях.

Музей задумано як архітектурно-ландшафтний комплекс, тобто музей на природі. Ландшафт його території характерний насамперед для Київщини, але разом з тим він дає змогу створити умови природного середовища для пам'яток архітектури усіх історико-етнографічних районів України: безкраї південні степи і долини Наддніпрянщини, зелені Карпати й таємниче Полісся... Мальовничий ландшафт Музею визначив його об'ємну просторову композицію, центром якої став пагорб з колекцією вітряків — символом мирної хліборобської України. Біля його підніжжя розташовані мікросела: тут і Середня Наддніпрянщина, і Південь України, Полтавщина і Слобожанщина, Полісся, оддалік на пагорбах — Карпати. За зеленою стіною у південній частині створено експозицію "Народна архітектура і побут нового села (60—70 рр.)".

Кожен розділ — частина поселення. Між ними залишено ділянки вільної території, де відвідувачі можуть відпочити під час огляду експозиції, помилуватися пейзажами.

У народній архітектурі України здавна були дві архітектурно-конструктивні системи: стовпово-балочна або каркасна і зрубна. Різні їхні варіанти визначали архітектурно-художню виразність будівель. Зруб був поширений у лісових районах — Полісся та Карпати (проте застосовувався

Академік П. Т. Тронько (в центрі) та співробітники Музею біля визначної пам'ятки архітектури з Київщини (козацької церкви з с. Дорогинки, 1602 р.). Зліва направо: П. Вовченко (зав. сектору архітектури), Т. Зубець (зав. відділу), С. Шербань (зав. відділу), М. Ходиківський (директор Музею), П. Тронько (один із найактивніших ініціаторів створення музею, академік НАН України), Л. Орел (зав. відділу), Н. Зяблюк (зав. сектору), Н. Зозуля (зав. сектору).

разом із каркасом) та в Лисостепу. І все ж. каркас витіснив зруб, причиною чому є винищення лісів. Однак пояснити застосування тієї чи тієї системи тільки наявністю будівельного матеріалу було б неправильно. Навіть у культових будівлях, що були виключно рублені, застосовувався каркас. Народні майстри досконало володіли усім арсеналом засобів, створених цілими поколіннями. могли ретельно розрахувати статику великих будівель, виходячи із завдань їхньої художньої виразності.

Для України типове безсистемне вуличне планування поселень. Проте на Гуцульщині переважала спорадична система. Це коли група садиб чи окремі зводилися в горах на відстані кількох кілометрів одна від одної. Хутірна система була поширена також на Поліссі. Ці особливості враховані при створенні експозиції Музею. Основною структурною одиницею тут є садиба, яку комплектують залежно від її плану, соціально-економічного становища господаря, необхідності експонувати окремі зразки народної архітектури, можливостей ділянки та рельєфу.

Хата могла бути в глибині двору, могла й стояти при вулиці. Особливий тип — замкнутий двір, коли хата і господарські будівлі являють собою чотирикутник з внутрішнім двором. Вони були поширені на Гуцульщині та Поліссі. Їх ще називають гражди. Хату на Україні будували переважно з

дерева. На півдні застосовували глину з соломою, іноді — камінь. Матеріали ці недовговічні, через те збереглося мало давніх будівель. В експозиції Музею подано здебільшого пам'ятки кінця XIX — початку XX століть. Та все ж Музею пощастило, в селі Самари Волинської області було знайдено хату 1587 р. Стіни української хати найчастіше обмащували глиною і білили, за винятком північних районів та Карпат, де дерев'яні стіни мили. Покрівля української хати переважно була солом'яна. Застосовували різні способи покриття — парками (зв'язаними снопами, колосками вниз чи вгору, м'ятою соломою під дошку), в Карпатах — більш дрібні дощечки — драницю. В деяких районах крили дахи очеретом, дерном, каменем.

У Музеї зібрано велику колекцію вітряків з різних місць України. Вітряки бувають стовпові, це коли довкола вертикальної осі обертається весь корпус, і шатрові, коли проти вітру — лише верх разом з крилами. У минулому вітряки були невід'ємним елементом краєвидів України. А біля деяких сіл на зручному відкритому місці стояло по кілька десятків вітряків. Біля них збиралася молодь під час свят, про мірошників складали легенди, казки, повір'я.

У монументальних культових спорудах найяскравіше виявився творчий геній майстрів-теслів, які втілювали в них народні естетичні ідеали. Михайлівська церква 1602 року з с. Дорогинки на Київщині — найдавніша пам'ятка Наддніпрянщини, що збереглася. Церква тридільна — всі три кліті перекриті чотиригранними наметами. Подальший розвиток храмів Наддніпрянщини йшов шляхом ускладнення форм (восьмерик на четверику), застосування заломів — зрізання восьмигранних пірамід.

У Музеї встановлено одну з кращих пам'яток XVIII ст. — церкву з с. Зарубинці на Черкащині.

У храмах Полісся довго зберігались архаїчні риси. Характерною церквою цієї місцевості є церква XVII ст. із с. Кисоричів з Рівненщини, збудована із соснового кругляка. Вона має надзвичайно просту форму.

В експозиції “Поділля” встановлено одноверху церкву 1817 р. з с. Зелене на Тернопільщині.

Церква з с. Плоске на Закарпатті (1742 р.) — зразок лемківської школи монументального будівництва. Над її бабинцем добудовано високу каркасну дзвіницю, в якій очевидні спільні риси архітектури східних і західних слов'ян.

Вперше в практиці музеїв під відкритим небом в МНАП створено експозицію “Народна архітектура та побут нового села (60—70 рр.)”. Його завдання — показати, як використовуються народні традиції в новому побуті, як зберігаються місцеві особливості в сільському будівництві.

Окрему групу будівель у садибах становлять господарські. Це — комори, токи на півночі Чернігівщини, гумна з овинами для просушування снопів, хліви, стайні для худоби, сажі для свиней, курники для домашньої птиці. На великих річках ставили наплавні водяні млини, їхні широкі колеса рухала течія. Невеличкі річки перегороджували греблями, біля яких будували млини. Дуже мальовничі вони в Карпатах. Ставлять їх на деякій відстані від струмків, які під час зливи перетворюються на бурхливі грізні потоки.

На воді працювали також лісопилки, сукновальні, кузні. Серед інших виробничих будівель Музею особливо цікавий тупчак із с. Архипівка з Чернігівщини — крупорушка з кінним приводом.

В експозиції “Середня Наддніпрянщина” сформовано центр села з громадськими будівлями: сільською управою (з холодною), церковно-парафіальною школою, шинком, церквою. Громадські будівлі довгий час зберігали форми традиційної хати.

Жнива в Україні (збирання врожаю на ділянках Музею народної архітектури та побуту України). (Далі назву музею подаємо скорочено — МНАПУ).

В Музеї можна побачити унікальні зразки верстатів: “ковч” для вялення сукна вручну, “керат” (соломорізку з кінним приводом), колодочну гвинтову олійницю, колекцію землеробської техніки — сохи, рала, плетені борони, дерев’яні плуги, різноманітної конструкції жорна, ступи. Тут і колекція знарядь пристосувань з рибальства, довбані човни, знаряддя обробки дерева та хатній і господарський дерев’яний посуд, плетений з соломи, берести, дранки, корінців сосни тощо.

Крім виготовлення полотна, сукна, плахт, у хаті з с. Розтоки Закарпатської обл. показано виготовлення гунь — верхнього вовняного одягу, дуже простих і давніх за кроєм (характерний одяг для гірських народів).

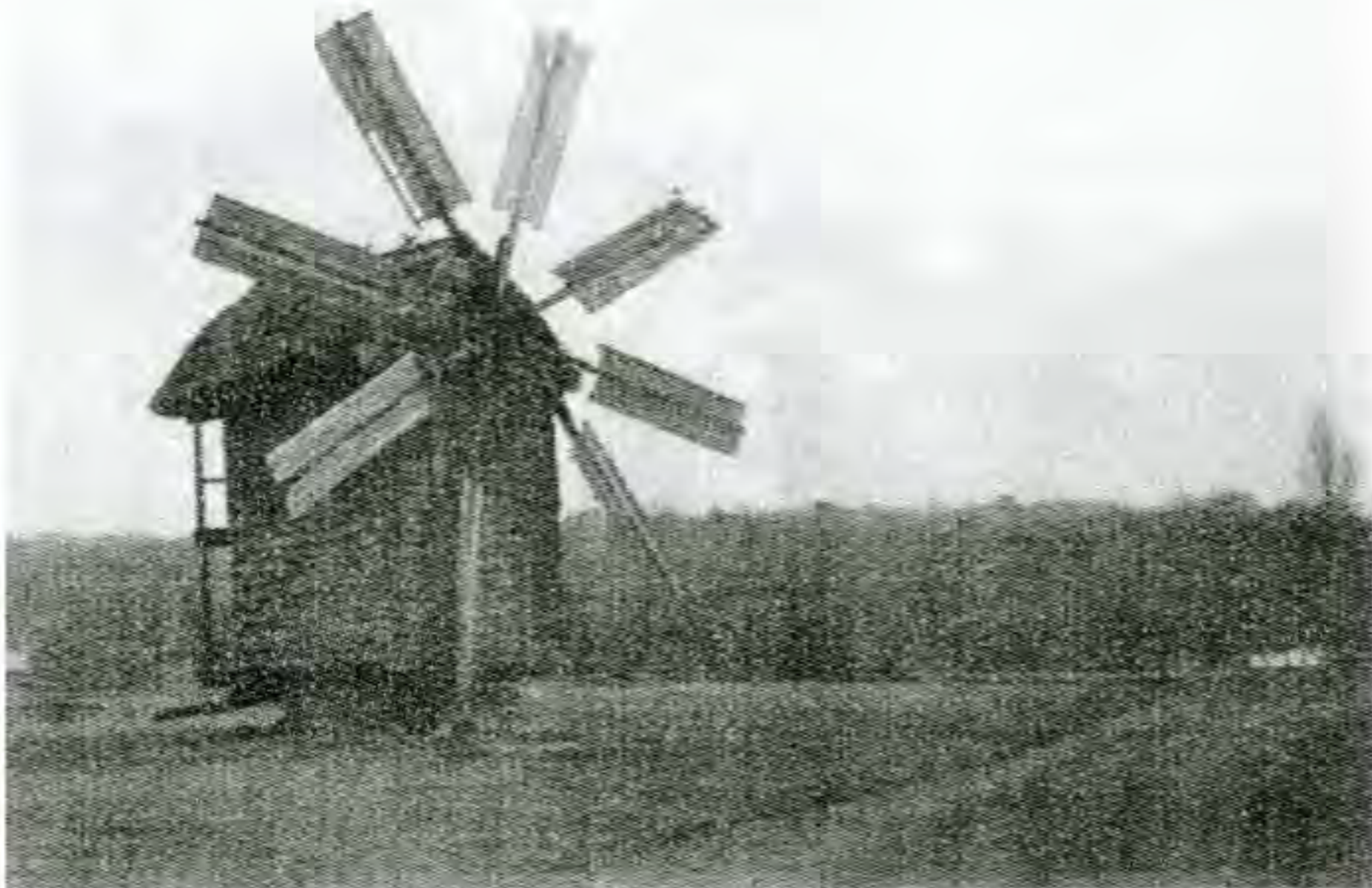
Сьогодні лише в Музеї можна побачити бортне пасічництво (садиба з Рівненського Полісся). Тут і вулики-колоди, колесо, яким піднімали вулики на дерево, пішня — знаряддя для видовбування борті, жень — плетений ремінь, за допомогою якого вилазили на дерево до вуликів, лазбині — луб’яні коробки для меду, ручні воскодавки, дерев’яні маточники тощо.

Стара українська хата з високим порогом та маленькими віконцями. На стінах вишиті та виткані квітами, птахами і звірами рушники, засланий білою скатертиною стіл, на ньому хліб і сіль, розмальовані піч і скриня, череп’яний мальований посуд на полицях, пахне травами і свіжоспеченим хлібом.

На Поліссі та Карпатах старі люди і сьогодні пам’ятають і запах диму курної печі, і тихий шурхіт кужілки чи кросен (ткацькі верстати) при скіпці.

Українська хата в минулому мала нерухомі меблі: піл, лавки, полиці, жердки, що виготовляли одночасно з хатою і становили одне ціле. Рухомих меблів було мало: стіл, ослін, скриня, колиска тощо. Майже четверту частину хати займала піч. Побутували прикмети і повір’я, пов’язані з піччю. З особливою любов’ю оспівували піч у весільних обрядах, у печі готували страви, на печі відпочивали, лікувалися.

У парадній частині хати, яка краще освітлювалась, на покуті, на полицях-божничках ставили ікони. Божнички прикрашали різьбою, розписами, спеціально виготовленими рушниками, багато орнаментованими “завісками”, квітами. Під час обіду на покуті сідав батько чи дід, на покуті саджали дорогого гостя; під час весілля на вивернутому кожусі саджали

Вітряк з с. Кудрявого. З експозицій музею НАПУ.

молодих; тут стояла і діжа, накрита рушником, зажинок та обжинок, свячена вода, на Різдво — кутя.

Так само, як і покуть, символами-оберегами наділяли сволок (локальні назви — трам, бальок). На ньому вирізували хрести, кружальця, солярні знаки, дату будівництва хати, ім'я майстра або розмальовували квітами. На сволок клали випечений хліб, прикритий рушником, засушене зілля, книги, різні побутові дрібнички.

У давніх курних хатах робили волокові вікна (дощечка засувалась у зруб), замість скла натягували бичачий міхур, згодом почали застосовувати невеличкі кольорові гутні скельця, а вже потім з'явилося вікно з рамами на чотири-шість шибок, що існують і донині.

У деяких районах вікна мали віконниці, оздоблені різьбою або розписані, всередині їх також прикрашали витинанками. По всій Україні здавна у хатах на вікнах тримають вазони з квітами.

Жодна хата не обходилась без стола (колись були земляні лавки і столи), який стояв на покуті під іконами. Крім хліба, прикритого рушником, та солянки, на столі нічого не лежало. Особливо великим гріхом вважалося покласти на стіл шапку. В центральних районах України, крім скатерті, у святкові дні стіл застеляли килимом.

В багатьох районах України замість стола використовували скриню, яку в більшості районів Карпат прикрашали різьбою, а в центральних — рослинними та сюжетними розписами. Протягом століть скриня була неодмінною приналежністю сільської хати. У неї складали одяг, рушники, полотно, прикраси, посаг для нареченої. За звичаєм скриню ставили в хаті на видному місці, поряд зі столом, застеляли скатертиною, а на свято — килимом. Часто в хаті було й по дві скрині. Коли під час весілля везли скриню в хату молодого, на неї дивилося все село.

Під стінами в хаті стояли широкі лави, на яких сиділи, працювали і відпочивали. У лавах часто робили отвори для гребеня чи кужілки.

На стіні біля порога підвішували мисник (кількаярусна полиця з боковими стінками), на ньому тримали розмальовані миски та інший посуд.

Давні поліські хати були обладнані цілою системою жердок (гряд), на яких сушили дрова, одяг, нитки. Найчастіше жердки були над полом та перед піччю. У святкові дні на жердках вивішували найкращий одяг та тканини.

Оздоблення української хати немислиме без рушників, скатерок, килимів, ряден, налавників, ліжників, постілок. Й досі рушник використовується у весільному та поховальному обрядах, в побуті. Гарний рушник створює святковий настрій. Хата, прибрана рушниками, щедро вишитими червоними деревцями з птахами, навіть зимою нагадувала про літо, квіти, спів птахів.

Місцеві особливості народної культури значною мірою характеризує народний одяг, який щедро розвішаний на жердках. Його демонструють під час свят музейні працівники.

До революції гончарством на Україні займались повсюдно. Експонований в будівлях Музею глиняний посуд дає уявлення про місцеві особливості гончарства. Оригінальні за формою та оздобленням вироби гончарів, чаруючи своєю нехитрою красою, нагадуючи про минуле, пов'язують у нашій свідомості сучасну культуру з її витоками.

У багатьох районах України стіни хат всередині розмальовували. Ось як співається в народній пісні:

Приходь, брате, з діточками,
В мене хата з квіточками.

Ой знати, знати пана господаря,
В нього хата з сосни, з ялини,
Вся мальована.

На Поділлі малювали не лише стіни хат, а й господарські будівлі. Мастили і підводили призьби, вікна, печі, долівки в основному жовтою та червоною глинами. У кінці ХІХ ст. почали застосовувати хімічні барвники. Найбільше розписували будівлі на Придністров'ї. Розписом займалися переважно дівчата й молоді жінки. Особливо старанно розписували піч.

Людно в Музеї, коли тут влаштовуються "Дні ремесел" різних етнографічних районів. У такі дні із областей приїздять народні майстри, які знайомлять відвідувачів з процесами виготовлення традиційних виробів з дерева, глини, соломи, лози, з ткацтвом та вишиванням, з ковальством, народним розписом, виготовленням жіночих прикрас, дитячих іграшок.

Весняні та осінні етнографічні ярмарки стали уже традиційними. На території Музею влаштовуються оранка та сівба, сінокіс та жнива, що викликають великий інтерес відвідувачів, які часом і самі беруть у них участь. ...Зранку в суботу чи неділю на житнє поле виходять жінки з серпами та граблями у білих сорочках, а за ними чоловіки в брилях з косами. Поряд іде віз, на якому дерев'яне барило з водою. А над полем розлягається пісня:

За нашою слободою росте жито з лободою.
Ой там Галя жито жала,
В правій руці серп держала,
А лівою підбирала...

У 1999 р. Музеєві народної архітектури та побуту України минає 30 років. Порівняно Музей молодий, адже такому музею у Стокгольмі в Швеції вже понад 100 р.

Після Другої світової війни Україна вже трохи загоїла рани, по наших селах навіть самітні вдови почали будувати нові хати, використовуючи цемент, цеглу, пустоблоки, шифер, залізо.

Творча громадськість України стояла на сторожі таких змін у селі. Після створення Товариства охорони пам'яток історії та культури черговим завданням постало в Україні організація музею під відкритим небом. Фахівців для таких музеїв, по суті, не готував жоден навчальний заклад. Працівники таких музеїв найкращі університети проходять у польових експедиціях, збирають не тільки речові пам'ятки народної культури, а й відомості про технологію їх виготовлення та призначення.

На початку створення Музею до фондів потрапляло від 3 до 5 тис. експонатів щорічно. Першу чергу експозиції (біля 150 будівель) було підготовлено до 1975 р., проте головний ідеолог України В. Маланчук відтягнув відкриття Музею на рік, побоюючись, що скаже Москва, адже в Росії подібного нічого на той час не було.

Боячись замилювання старовиною (саме це тоді інкримінували П. Шелесту) була видана друга Постанова Ради Міністрів про створення експозиції “Соціалістичне село”. Не бувало в історії музейного будівництва, щоб за 2 роки (1977—1979) на 10 га було встановлено понад 30 будівелькопій з усієї України. Ця експозиція дає уявлення про кращі зразки сільського будівництва цього періоду. А начиння будівель дає уявлення, які меблі та вироби народних майстрів має сьогодні область. У 1982 р. було відкрито один із розділів експозиції “Карпати” — “Закарпаття”.

Протягом усіх років існування Музею була велика плінність кадрів. Це можна пояснити і низькою заробітною платою, і віддаленістю від міста, і відсутністю в багатьох інтересу до традиційної культури. Не пощастило Музею і на керівників — їх за всі роки змінилося аж 4.

Хочеться добрим словом згадати тих, хто стояв біля витоків створення Музею. Це, насамперед, академік П. Тронько, його заступник Я. Петрусенко (нині покійний), провідний спеціаліст Музею С. Верговський (з ініціативи якого та ін. була народжена ідея створення подібного музею). Треба віддати належне і таким науковцям як Г. Логвину, В. Самойловичу, Ю. Хохлу, В. Макушенку, С. Таранушенку, К. Гуслистому, М. Приходьку, Я. Прилипку, В. Горленку, Г. Скрипник, З. Гудченко, В. Ленченку, П. Юрченку, Б. Колоску та ін., які допомагали створювати Музей своїми знаннями і небайдужим ставленням.

На сьогодні у штаті Музею біля 200 працівників. Десь 10 молодих спеціалістів, попрацювавши в Музеї, захистили кандидатські дисертації. Найбільший внесок у створення експозиції, фондової колекції, пропаганду Музею зробили С. Верговський, С. Смолінський, М. Ходаківський, С. Щербань, Н. Зяблюк, Р. Кобальчинська, Є. Гайова, Р. Свирида, Н. Зозуля, Т. Василенко, П. Лошак, П. Вовченко, І. Несен, І. Мусатова та інші. Ці науковці володіють великими знаннями не тільки окремих регіонів чи окремих тем, а є фахівцями з багатьох галузей традиційної культури.

Музей, музейне господарство — це складний організм, у якому наукові засади обов'язкові, але не може він обійтися і без агрономів, реставраторів, робітників-будівельників, доглядачів, технічних працівників, від яких залежить і зовнішній вигляд, і технічний стан, і обслуговування відвідувачів.

* * *

Інтенсивна розбудова Музею припинена 15 р. тому. На території складовано будівлі, знайдені і перевезені з сіл. З перших років свого існування Музей, по суті, не має належної реставрації. Зводиться вона до поточного ремонту, а останніми роками і той слабо налагоджений. Більшість музейних будівель встановлені 20—25 років тому і нині вони в критичному стані. 10 останніх років майже не ведуться дослідження народної культури в польових експедиціях, виявлення та збір експонатів. Ідуть з життя останні сільські інформатори, люди похилого віку. А від 50-річних не питаєш нічого.

Усвідомлюючи, як гине на очах експозиція (яка, до речі, ще й досі не взята на держоблік) і як припинена розбудова Музею (за генпланом багато що не виконано), дозволимо собі висловити деякі міркування щодо подальшої роботи Музею.

Склалася хибна традиція, що музеї — це лише своєрідні “комори” зберігання експонатів, де їх беруть на облік, а в кращому разі здійснюють

профілактичний ремонт. Наукова робота зводиться до тематико-експозиційних планів, які пишуться за недостатньо розробленою методикою. Складаються наукові довідки, що нагадують часто учнівські реферати. Пишуть путівники, буклети, що видаються раз на 10 і більше років.

Якими ж технічними засобами користується Музей у науковій роботі й пропаганді? Музей не має ні магнітофонів, ні фотоапаратів, не кажучи вже про комп'ютери, відеокамеру чи ксерокс. За такого технічного оснащення навіть важко підрахувати кількість експонатів, скласти фондову та архівну документацію.

В умовах припинення розбудови Музею треба хоча б опрацювати зібране. Насамперед оформити в анотовані каталоги зібрані експонати за регіонами, видами, або осередками. А по кожній експозиції, а то і по садибах (адже вони не вічні) написати монографічні праці.

На початку організації нашого Музею він планувався як республіканський науково-методичний центр. Ніхто не позбавляв його цих функцій, але він їх так і не реалізував. Недостатність наукової творчої атмосфери та жалюгідний технічний стан можуть призвести Музей до рівня провінційного пересічного закладу.

Народознавчою і мистецтвознавчою наукою займаються академічні інститути. Це добре, але без музейних колекцій та матеріалів польових експедицій їхні дослідження нерідко мають дещо схематичний характер. Логічним було б об'єднання Музею народної архітектури та побуту з академічним інститутом, зокрема Інститутом мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського (за аналогією як це зроблено у Львові) і вийти з-під опіки Товариства охорони пам'яток історії та культури, яке на сьогодні існує лише формально. Музею надати статус державного (національного) заповідника.

Криза музейної науки полягає і в тому, що немає єдиного координаційного центру, який розробляв би методику, організовував обмін досвідом, забезпечував інформацією, а разом з тим і здійснював контроль за діяльністю периферійних музеїв. Ввівши музейні колекції в комп'ютерну систему (що музеї багатьох країн уже зробили), ми могли б представляти наші музейні багатства на міжнародному рівні. Але в цій справі панує заскоружний консерватизм. Музейний штатний розпис часто не змінюється десятками років і багато посад використовується не для основних завдань Музею. В оплаті праці панує зрівнялівка.

Важко змиритися з тим, що створене нашим народом протягом віків у час нашого державотворення перебуває на задвірках. Добре відомо, що керівники всіх цивілізованих країн шанують віками створену традиційну культуру власних народів, вбачаючи у ній засіб патріотичного виховання. Хотілося б мати подібне і в Україні.

Київ

БАНДУРИСТАМ

(Київській Капелі Бандуристів ім. Т. Шевченка)

Добрий день, земляки-бандуристи!
Прийміть ширий, сердечний привіт,
Ви із Києва, рідного міста,
Де разносяться пахощі квіт,

Де степи, де стріляли гармати,
Де у житі волошки цвітуть,
Ви приїхали нас привітати —
Потім знову полинете в путь.

У вас кобза в руках срібнострунна,
Рідна пісня проста на вустах;
На весь світ би тепер я гукнула,
Щоб почули у рідних степах.

Залунай, прокотись, пісне, гучно —
Це співає кобзар, наш дідусь,
Усміхнувся до нас добродушно
Молодий, чорноокий Петрусь.

Вам подяка, Вас широко вітаєм...

Галина Крусь